

यौनशिक्षा-१

आयुर्वेद आदि

शुक्र वा वीर्य

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

सङ्कलन एवं नेपालीमा भावानुवाद : मोहनप्रसाद सापकोटा

थोरै कुरा

समाजमा थाहा नभएर वा भएर पनि लाजले यौनसम्बन्धी रोगहरू पुरुष र स्त्रीले लुकाउने गर्दछन् । कतिपय गलत ओखतीको गोप्य-प्रयोग गरेर भन्ने समस्यामा परिरहेका हुन्छन् । यौन सन्तुष्टी र सन्तानोत्पादन एउटै विषय होइन भन्ने कुरा पनि धेरैलाई थाहा छैन । सन्तानमा जन्मजात उत्पन्न हुने गुण वा दोषको प्रमुख कारण मातापिता नै हुन् भन्ने कुरा पनि समाजले थाहा पाउन छाडेको छ । यौनजन्य समस्याले समाजमा अनगिन्ति विकृति समेत निकालिरहेको छ । उपचार गर्न कतै गएर केही नभएपछि अन्तमा आयुर्वेदको सहारा लिने चलन छ । त्यसबेला पनि मानिस आफ्ना समस्या अहङ्कारले वा लाजले प्रष्टसँग बताउन चाहँदैन । आधारभूत ज्ञान भयो भने मानिस खतरनाक रोगबाट बेलैमा जोगिन सक्दछ ।

यी र यस्तै अन्य समस्याका कारणले थोरै भएपनि समाजलाई सहयोग होस् भन्ने अभिप्रायले स-साना पुस्तिका बनाएर मैले आफूले विगत चार दशक अघिदेखि सङ्कलन गरेका विभिन्न प्राचीन पुस्तकहरूका ज्ञान यहाँहरू समक्ष क्रमशः प्रस्तुत गर्ने जमर्को गर्दैछु । यो मौलिक कृति होइन प्राचीन वचनहरूको सङ्ग्रह हो । एक दुई वटा आफ्ना कुरा घुसाएर “लेखक” भनेर चिनिन मेरो आत्माले मान्दैन ।

अनुवादका क्रममा अनगिन्ति शब्दकोश र ग्रन्थहरूको सहयोग लिएको छु । एक दर्जन शब्दकोशहरूको नाम उल्लेख गर्न चाहिन । अन्य ग्रन्थको नाम विषयवस्तु सँगसँगै राखि दिएको छु । संस्कृतबाट नेपालीमा भावानुवाद गरेर यी पुस्तिकाहरू लेखिने छन् । विद्यार्थी भएकाले गलति हुन सक्दछन् । विज्ञहरूले सचिन्का लागि सल्लाह र सुझाव दिनु होला ।

यो नेपाली भाषामा गरिएको सम्भवतः पहिलो प्रयाश हो । सबै कुरा एउटै पुस्तिकामा नखोज्नु, क्रमशः म पुस्तिका निकाल्दै जानेछु ।

अनेक शब्दको अर्थ नबुझिने हुन सक्दछ । उपचार शुरु गर्नु अघि सम्बन्धित विषयका आयुर्वेदीक चिकित्सकसँग सल्लाह गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

धेरै गन्थन गर्न चाहिन । अस्तु ।

मिति : २०८२ साल भाद्र ३० गते सोमबार ।

इमेल : sapkotamps731@gmail.com

विषयसूची	
विषय	पृष्ठ
शुक्रको उत्पत्ति	१-४
शुक्रको स्वरूप	५
शरीरमा शुक्र रहने स्थान	६
शरीरबाट शुक्र बाहिर निस्कने बाटो	७
शरीरबाट शुक्र बाहिर निस्कने कारण	८
शुद्ध शुक्रका लक्षण	९
अशुद्ध शुक्रका लक्षण	१०-११
वातविकारले दूषित भएको शुक्रको लक्षण	१२
वातविकारले दूषित भएको शुक्रको उपचार	१३
पित्तविकारले दूषित भएको शुक्रको लक्षण	१४
पित्तविकारले दूषित भएको शुक्रको उपचार	१५
कफविकारले दूषित भएको शुक्रको लक्षण	१६
कफविकारले दूषित भएको शुक्रको उपचार	१७
क्षत वा घाउले दूषित शुक्रको लक्षण	१८
वीर्यदोषले दूषित शुक्र	१९
कफविकार र वायुविकारले दूषित शुक्रको लक्षण	२०
कफविकार र वायुविकारले दूषित शुक्रको उपचार	२१
दिसापिसाब गनाए जसरी गनाउने त्रिदोषले दूषित शुक्ररोगको लक्षण	२२
दिसापिसाब गनाए जसरी गनाउने त्रिदोषले दूषित शुक्ररोगको उपचार	२३
रक्तविकार र पित्तविकारले दूषित पीप गनाए जसरी गनाउने शुक्र रोगको लक्षण	२४
रक्तविकारले दूषित शुक्ररोगको लक्षण	२५
रक्तविकारले दूषित शुक्ररोगको उपचार	२६
वात, पित्त आदि दोषले दूषित शुक्रको उपचार	२७
दूषित शुक्रको समष्टिगत उपचार	२८-२९
उपचार गर्न सकिने र नसकिने दूषित शुक्र	३०
क्षीण शुक्ररोगको लक्षण	३१
क्षीण शुक्ररोगको उपचार	३२
शरीरमा शुक्र धातु कम हुँदाका लक्षण	३३
शरीरमा शुक्र बढी हुँदाको समस्या	३४
शुक्रको महत्त्व र रक्षा	३५
विषयसूची समाप्त भयो	

शुक्रको उत्पात्त

(क) चरक संहिता :

तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः । बीजं यस्माद्वचवाये तु हर्षयोनिस्मुत्थितम् ॥

मुनिश्रेष्ठ आत्रेयले त्यसपछि अग्निवेशलाई यस्तो उपदेश दिए :- सहवासकालमा पुरुषको शुक्र वा वीर्यलाई हर्षयोनि कारण उत्पन्न भएको बीज भनिन्छ । (कामलाई हर्षयोनि पनि भनिन्छ । किन कि यसको कारण हर्ष हो । कामलाई हर्षको पुत्र मानिएको छ । वामनपुराणमा पुलस्त्य भन्दछन्-कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ॥) ।

(ख) प्रश्नोपनिषद्, प्रथम प्रश्न :

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तदेतस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥

अन्न नै प्रजापति हो । किनकि यसैबाट त्यो वीर्य उत्पन्न हुन्छ । त्यही वीर्यबाट यी सारा चराचर प्राणी उत्पन्न हुन्छन् ।

(ग) बृहदारण्यकोपनिषद्, अध्याय छ, चौथो ब्राह्मण :

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥

यो चराचर सारा भूत (जगत)को रस पृथिवी हो, पृथिवीको रस जल हो, जलको रस औषधीहरू हुन्, औषधीहरूको रस फूल हो, फूलको रस फल हो, फलको रस (आधार) पुरुष हो तथा पुरुषको रस (सार) शुक्र हो ।

(घ) भावप्रकाश संहिता :

ततः स्थूलो भागो रसो मासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां त्वार्तवं शुक्रञ्च भवति ।

त्यसपछि खानपिन गरेको कुरा पचेर बनेको त्यही रसको स्थूलभाग (पुनः पच्यै पच्यै गएर) एक महिनामा पुरुषको वीर्य र स्त्रीको रज र वीर्य हुने गर्दछ ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः ॥

खाएपिएको कुरा पचेर रस बन्दछ । रस पचेर रगत, रगत पचेर मासु, मासु पचेर बोसो, बोसो पचेर हाड, हाड पचेर मासी र मासी पचेर वीर्य बन्दछ ।

तथा चोक्तम्-

रसः शरीरं शब्दार्चिर्जलसन्तानवत्त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम् ॥

प्राणीको शरीरमा रस तीन किसिमले घुम्ने गर्दछ । यस सम्बन्धमा भनिएको छ कि- शब्द, अग्नि र जलको प्रवाह जसरी नै प्राणीको शरीर अनुसार यो रस पनि तीन किसिमले सधैं घुमिरहने गर्दछ ।

व्याख्या : पुरुष कडा पाचन शक्ति भएका, मध्यम खालको पाचनशक्ति भएका र निम्न खालको पाचनशक्ति भएका गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । यिमध्ये कडा पाचनशक्ति हुने शरीरमा रस शब्द घुमेजसरी चाँडैचाँडो घुम्ने गर्दछ । मध्यम खालको पाचनशक्ति हुने मानिसमा रस अग्नि घुमेजसरी मध्यम गतिमा घुम्दछ । निम्न पाचनशक्ति हुने मानिसको शरीरमा रस पानी घुमेजसरी मन्दगतिमा घुम्ने गर्दछ । यसैले एक महिनामा रसबाट वीर्य भन्दछ भनिएको मध्यम पाचनशक्ति हुनेहरूका लागि हो । अरुका लागि महिना दिनभन्दा केही अगाडि वा पछाडि वीर्य बन्न सक्दछ ।

वाजीकरण्य ओषध्यः स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात् । विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकिद्रव्यवन्तृणाम् ॥

कसैलाई लाग्न सक्दछ कि रसबाट नियमित किसिमले वीर्य बन्दछ भने वाजीकरणका ओखती खानुपर्ने आवश्यकता किन ? यसको उत्तरमा भन्दछन् कि-वाजीकरण ओखतीहरूले आफ्नो प्रभाव र गुणमा हुने विशेषताले गर्दा विरेचन गराउने ओखती जसरी मानिसको वीर्यलाई विरेचन गराउँदछ (चाँडैचाँडो बनाएर निकाल्दछ) ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

दुग्धं माषाश्च भल्लात फलमज्जाऽऽमलानि च । जनकानि निगद्यन्ते रेचनानि च रेतसः ॥

दूध, मास, भलायोको गुदी, अमला आदि जस्ता ओखतीले वीर्य उत्पन्न गरी निकाल्ने समेत कार्य गर्दछ ।

बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ॥

तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवद्यथा ॥

रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च ॥

कसैले भन्लान्-त्यसो भए बालकमा वीर्य किन देखिँदैन त ? । यसको कारण यो हो कि बालकमा पनि वीर्य त हुन्छ तर सूक्ष्म हुनाले देखिँदैन । जसरी फूलको कलिला कोपिलामा पनि गन्ध त हुन्छ तर थाहा पाइँदैन । जब फूल फुल्दछ तब मात्र त्यसबाट गन्ध प्रकट हुने गर्दछ । यसरी नै बालकको पनि वीर्य युवावस्थामा पुष्ट हुने कारणले प्रकट हुने गर्दछ । यसरी नै पुरुष र स्त्रीका रौंका लहर आदि पनि युवा अवस्थामा प्रकट हुने गर्दछ । यसको कारण पनि यही अनुसार थाहा पाउनु ।

वार्द्धके वर्द्धमानेन वायुना रसशोषणात् । न तथा धातुवृद्धिः स्यात्ततस्तत्रानिलं जयेत् ॥

यादं यसो हो भने अन्नको रसले वृद्धको शरीरमा धातु किन बढाउँदैन त ? यस्तो शङ्का हुँदा उत्तर दिइएको छ कि-वृद्धावस्थामा बढेको वायुले रस सुक्ने हुनाले जवानीमा जस्तो धातुको वृद्धि हुन सक्दैन । यसैले वृद्धको धातु बढाउनु परेमा वायुलाई जित्नुपर्ने हुन्छ ।

(ङ) शार्ङ्गधर संहिता :

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । जायन्तेऽन्योन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥

रस, रगत, मासु, बोसो, हाड, मासी र शुक्र-यी सात धातु पित्तका तेजले पची क्रमशः एकपछि अर्को उत्पन्न हुन्छन् ।

व्याख्या : अन्न पचेपछि त्यसको सार रस बन्दछ र त्यसको मल मलमूत्र बन्दछ । रस पचेपछि त्यसको सार रगत बन्दछ । यसको ठोस मल कफ र तरल मल रस नै रहन्छ । रगत पचेपछि ठोस भागको मल पित्त र तरल भागको मल रगत नै रहन्छ, सारको मासु बन्दछ । मासुपच्ने क्रममा मल कानेगुजी बन्दछ । यस अवस्थामा स्थूल भाग मासु नै रहन्छ भने सूक्ष्म भागले बोसो बन्दछ । बोसो पच्ने क्रममा मल पसिना हुन्छ । यसको स्थूल भाग बोसो नै रहन्छ र सूक्ष्म भागले हाड बन्दछ । हाड पच्ने क्रममा नै शरीरभरी कपाल र रौं बन्दछ । यो प्रक्रियामा पनि स्थूल भाग हाड नै र सूक्ष्म भाग मासी बन्दछ । मासी पच्ने क्रममा चिप्रा, दिसा र छालामा मैलो मलकारुपमा बाहिर निस्कन्छ । मासी पच्ने क्रममा यसको स्थूल भाग मासी नै रहन्छ भने सूक्ष्म भागले शुक्र बन्दछ । शुक्र बनि सकेपछि चौबीस क्यारेटको सुनजस्तै शुद्ध हुन्छ, त्यसको मल निस्कँदैन । यो पच्चा स्थूल भाग शुक्र नै रहन्छ र सूक्ष्म भागले तेज बन्दछ ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसम्भवः ॥

शरीरमा रसले रगत, रगतले मासु, मासुले बोसो, बोसोले हाड, हाडले मासी र मासीले शुक्र बन्दछ ।

(च) सुश्रुत संहिता :

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रं तु जायते ॥

खाएपिएको रसबाट रगत, रगतबाट मासु, मासुबाट बोसो, बोसोबाट हाड, हाडबाट मासी र मासीबाट शुक्र बन्दछ ।

स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन्

धाताववतिष्ठते, एवं मासेन रसः शुक्रं स्त्रीणां चार्तवं भवति ॥

भवति चात्र-

अष्टादशसहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये । कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

यो रस हरेक धातुमा ३,३१५ कलासम्म रहन्छ । यसरी एक महिनामा रस धातु पुरुषमा शुक्र र स्त्रीमा रज हुन पुग्दछ । यो रसलाई वीर्य बन्न यो ग्रन्थ तथा अन्य ग्रन्थ अनुसार १८,०९० कला समय लाग्दछ । यो रस शब्द, तेज र जल फैलिएजसरी पूरा शरीरमा अत्यन्त सूक्ष्म रूपमा प्रवेश गर्दछ ।

यथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं, नैव नास्तीति, अथ चास्ति, सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा, केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते, स एव विवृतपत्रकेशरे पुष्पे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति, एवं बालानामपि वयःपरिणामाच्छुक्रप्रादुर्भावो भवति, रोमराज्यादयश्च विशेषा नारीणाम् । रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति ॥

जसरी फूलको कोपिला हुने गन्ध कुन ठाउँमा छ, अथवा छँदै छैन भन्ने कुराको निर्णय गर्न सकिँदैन, गन्ध चाहिँ छ भनेर भन्न मात्र सकिन्छ, भएको पदार्थको स्पष्टीकरण केवल सूक्ष्मताको आधारमा हुँदैन, त्यही गन्ध पछि फूल फक्रिएपछि पराग देखिएपछि समय बितेर स्पष्ट हुन थाल्दछ, त्यसरी नै बालकमा पनि जवानी अवस्था भएपछि शुक्र उत्पन्न हुने गर्दछ अर्थात् शुक्र बहने स्रोतहरू सक्रिय हुन थाल्दछन्, रौंका लहर देखिन थाल्दछन् । स्त्रीमा पनि रौंका लहर, बिस्तारै रज, स्तन, गर्भाशय र जननेन्द्रिय बढ्न थाल्दछ । नोट : बालकमा पनि शुक्र धातु हुन्छ तर त्यसले स्पष्ट आकार लिएको हुँदैन । यसैगरी बालिकामा पनि रज हुन्छ तर त्यसले स्पष्ट आकार लिएको हुँदैन । शरीर भित्र रहेका केही पदार्थ यस्ता हुन्छन् ती समय आएपछि मात्र प्रकट हुने गर्दछन् । वृद्धमा पनि यी कुरा हुन्छन् तर प्रकट हुँदैनन् ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शुक्रको स्वरूप

(क) भावप्रकाश संहिता :

शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः ॥

वीर्यं सोमात्मक, सेतो, चिल्लो, बल र पुष्टिदायक, गर्भको बीज, शरीरको साररूप र जीवको उत्तम आश्रयरूप हो ।

सोमात्मक शब्दको अर्थ धेरैले शीतल भनेर लगाएका छन् । तर यसको अर्थ चन्द्रमाका स्वभावको वा चन्द्रमाले प्रभाव पार्ने भन्नु उपयुक्त हुन्छ । किन कि यो शीतल, शान्त र आनन्ददायक समेत हुने गर्दछ ।

जीवस्याश्रय उत्तम इत्यत आह-

जीवो वसति सर्वस्मिन्देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात् ॥

जीवको उत्तम आश्रय भनेको के हो ? यस सम्बन्धमा भनिएको छ कि जीव पूरा शरीरभरी रहन्छ तर विशेषरूपले भने वीर्य, रगत र दिसामा रहन्छ । यसैले वीर्य, रगत र दिसा क्षय हुँदा तुरुन्तै शरीर पनि क्षय हुने गर्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शरीरमा शुक्र रहने स्थान

(क) भावप्रकाश संहिता :

यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा । एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥

(अथ सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रे, अल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्लाभात् । इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीडनेन इक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् ।) ।

जसरी दूधमा घिउ तथा उखुमा रस गुप्त भएर बसेको हुन्छ त्यसरी नै शरीरधारीको पूरै शरीरमा वीर्य रहेको हुन्छ ।

विद्योतिनी टीका : जसरी दूधलाई केहीबेर मन्थन गर्दा घिउ निस्कन्छ त्यसरी नै धेरै वीर्य हुनेको शरीरबाट पनि केहीबेर मन्थन गर्दा वीर्य निस्कने गर्दछ । उखुको उदाहरण यसरी थाहा पाउनु पर्दछ-जसरी उखु बल गरेर पेल्लेपछि रस निस्कन्छ त्यसरी नै कम वीर्य भएको पुरुषको शरीरबाट पनि कठिन मन्थन पछि मात्र वीर्य प्राप्त हुने गर्दछ ।

(ख) सुश्रुत संहिता :

यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्विषग्वरः ॥

जसरी दूधमा घिउ रहेको हुन्छ, जसरी उखुमा रस रहेको हुन्छ त्यसरी मानिसको शरीरमा शुक्र रहेको हुन्छ भनी श्रेष्ठ वैद्यले थाहा पाउनु ।

शरीरबाट शुक्र बाहिर निस्कने बाटो

(क) भावप्रकाश संहिता, सुश्रुत संहिता :

द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥

मूत्राशयको मुखको तल दाहिने भागमा दुई अमल माथि मूत्र बहने शिराको बाटो हुँदै पुरुषको वीर्य बाहिर निस्कने गर्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शरीरबाट शुक्र बाहिर निस्कने कारण

(क) भावप्रकाश संहिता :

अन्यच्च-

शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि । शब्दसंश्रवणाद्ध्यानात्संयोगाच्च प्रवर्तते ॥

थप भनिएको छ कि- स्त्रीलाई सम्भेर मनमा आउने काम भावनाले, तिनलाई देखेर, छोएर, कुराकानीले वा ध्यान गर्नाले पनि वीर्य बाहिर निस्कन सक्दछ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, सुश्रुत संहिता :

कृत्स्नदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत्सम्प्रवर्तते ॥

(स्त्रीषु व्यायच्छतः स्त्रीसुरतरूपं व्यायामं कुर्वतः ॥) ।

सम्पूर्ण शरीर छरिएर रहेको वीर्य जब मानिसको मन (रतिप्रसङ्गले) प्रसन्न हुन्छ तथा जब स्त्रीसँग ग्राम्यधर्ममा संलग्न हुँदा हर्षित हुन्छ तब सोहोरिएर बाहिर आउने गर्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शुद्ध शुक्र

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

तत्सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्लं मधुगन्धि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं
घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं गर्भाधानयोग्यं भवति ॥

सौम्य (चन्द्रमाको गुण बढी भएको वा चिसो), चिल्लो, भारी, सेतो, महजस्तो गन्ध आउने, मधुर, लेस्याइलो, धेरै, बाक्लो, घिउ वा तेलका रङको वा महका रङको शुक्र गर्भाधानका लागि योग्य हुन्छ ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहलं बहु । घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भाय...।

सेतो, भारीपन भएको, चिल्लो, कुनै प्रतिक्रिया नदेखाउने वा सुस्त, बाक्लो, धेरै तथा घिउ, मह र तेलजस्तो चमक भएको शुक्र असल गर्भका लागि उत्तम हुन्छ । (विद्योतिनी टीका : घिउ जस्तो आभा भए गोरो, महजस्तो आभा भए गहुँगोरो र तेलजस्तो आभा भए कालोकालो वर्णको सन्तान जन्मन्छ) ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ग) चरक संहिता :

स्निग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च । रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतं स्फटिकसन्निभम् ॥

चिल्लो, बाक्लो, लेस्याइलो, मधुर (Neutral in reaction), (स्खलन हुँदा) नपोल्ने, बिल्लौर जस्तै सेतो वीर्यलाई शुद्ध वीर्य भनी जान्छ ।

(घ) भावप्रकाश संहिता, सुश्रुत संहिता :

स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ॥ शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा ।

स्फटिक मणि (बिल्लौर) जस्तै सेतो (नजानिलो नीलो मिसिएको), तरल, चिल्लो, गुलियो रसको र महजस्तो बास्ना आउने वीर्य शुद्धवीर्य हो । कोही तिलको तेल वा मह जस्तो रङको वीर्यलाई शुद्ध वीर्य मान्दछन् ।

अशुद्ध शुक्र

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय, वङ्गसेन आयुर्वेद :

रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् । पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥

रक्तविकारले विकृत शुक्रकीट लाश गनाए जसरी गनाउँदछ, कफ र वातविकारले यसमा गाँठा पर्दछन् । शुक्रकीट रक्त र पित्तको विकारले पीपजस्तो हुन्छ र कफ-वातको विकारले कमजोर र पातलो हुन्छ ।

(ख) चरक संहिता :

यथा बीजमकालाम्बुकृमिकीटाग्निदूषितम् ॥ न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ।

जसरी कुनै पनि अनाजको बीज कुसमयमा परेको पानी, भित्री कीरा, बाहिरी कीरा र आगोले दूषित भएमा उम्रदैँन त्यसरी नै प्राणीमा हुने वीर्यका बारेमा पनि जान्छ । वीर्य पनि फरक फरक कारणले दूषित हुँदा ये गर्भ बसाउन समर्थ हुँदैन ।

अतिव्यवायाद्व्यायामादसात्म्यानां च सेवनात् ॥ अकाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ।
रूक्षतित्तकषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात् ॥ नारीणामरसज्ञत्वात् श्रवणाज्जरया तथा ।
चिन्ताशोकादविस्मभाच्छस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ॥ भयात्क्रोधादभीचाराद्व्याधिभिः कर्षितस्य च ।
वेगाधानात्क्षताच्चापि धातूनां सम्प्रदूषणात् ॥ दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ।
शुक्रं सन्दूषयन्त्याशु ... ।

अति धेरै सहवास, अति धेरै कसरत, शरीरलाई अनुकूल नहुने कुराको खानपिन, कुसमयमा गरिने सहवास, अप्राकृतिक वा स्त्री जननेन्द्रिय बाहेकका स्थान आदिमा गरिने सहवास, मनमा चाहना हुँदा हुँदै पनि गरिने सहवासको त्याग; रुखा, तिता, टर्ता, नुनिला, अमिला र गमीगर्ने वा ताता पदार्थको अत्यधिक सेवन; सहवासकालमा आनन्दित नहुने स्त्रीसँग गरिने सहवास, वीर्य त्यत्तिकै बहने कार्य, सहवासकालमा प्रणय-कलाको ज्ञान नहुनु; शल्यकर्म वा शस्त्रकर्म तथा क्षारकर्म वा अग्निकर्म उचित तरिकाले नहुनु, डर, रिस, छेरपटी, रोगले शरीर दुब्लो हुनु, दिसा पिसाब वीर्य आदिको वेग रोकिरहने आदत, घाउ वा चोटपटकले, शरीर भित्र रहेका रस आदि धातु धेरै दूषित हुनाले तथा यस्ता दूषित धातुले शरीर भित्र रहेका वायु, पित्त र कफ बेग्लाबेग्लै वा सबै मिलेर शुक्र बहने नसामा पुगी वीर्यलाई छिटो छिटो दूषित बनाउने गर्दछ ।

(ग) भावप्रकाश संहिता :

फेनिलं तनु रूक्षं च विवर्णं पूते पिच्छिलम् । अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ॥

फिँजयुक्त हुनु, पातलो हुनु, रुखो हुनु, स्वाभाविक वर्णको वा सेतो नहुनु, दुगन्धित हुनु, बढी च्याटच्याट लाग्ने हुनु, अरु धातु आदि मिसिएको हुनु र पानीमा डुब्ने खालको हुनु : यी शुक्रका आठ दोष हुन् ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति ॥

वातविकार, पित्तविकार, कफविकारले दूषित; लाश गनाए जसरी गनाउने, गिर्खायुक्त, फोहोर गनाए जसरी गनाउने, पीप गनाए जसरी गनाउने, लाश गनाए जसरी गनाउने, पातलिएको, दिसाको गन्ध आउने र पिसाबको गन्ध आउने वीर्य भएका पुरुष सन्तान जन्माउन समर्थ हुँदैनन् ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

वातावेकारले दूषित शुक्रको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

तत्र तनु रूक्षं फेनिलमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिच्येत वातेन ।

वातविकारले दूषित शुक्र पातलो, रुखो, फिँजयुक्त, रातो रङको, अलिअलि आउने, छरिएको, दुखाउँदै आउने र ढिलो आउने गुणको हुन्छ ।

(क) चरक संहिता :

फेनिलं तनु रूक्षं च कृच्छ्रेणाल्पं च मारुतात् । भवत्युपहतं शुक्रं न तद्गर्भाय कल्पते ॥

फिँज मिसिएको, पातलो, रुखो र थोरै निस्कने वीर्य वातविकारले दूषित वीर्य हो । यो वीर्य गर्भाधान गर्न समर्थ हुँदैन ।

(ख) सुश्रुत संहिता :

तेषु वातवर्णविदनं वातेन,

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

वातविकारले शुक्र दूषित हुँदा वीर्य रातो-कालो रङको हुन्छ । सियोले घोचेजस्तै चसचस घोच्दछ र वातविकारजन्य अन्य पीडा पनि हुन्छ ।

वातावेकारले दूषित शुक्रको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

वातिके शुक्रदोषे शुक्तसैन्धवफलाम्लसिद्धं यवक्षारप्रतीवापं सर्पिःपानम् । बिल्वविदारीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनम् । क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः ॥

वातविकारले शुक्र दूषित हुँदा शुक्त (चूक अमिलो), सिँधेनुन र अमिला फलको रस हालेर विधिपूर्वक तयार पारिएको घिउमा जवाखार मिसाएर पिउनु पर्दछ । बेल र विदारीकन्दलाई दूधमा काँढापानी पकाए जसरी पकाई त्यसले आस्थापन वस्ति (विभिन्न औषधीको काँढापानी बनाई त्यो काँढापानीलाई छदाउन वा दिसा पिसाब गराउन प्रयोग गर्ने विधि । यो वस्ति शरीरका धातु र कफ, पित्त आदि दोषलाई यथास्थानमा पहिले जसरी नै कामगर्ने गरी स्थापना गराउन दिइन्छ । यो पिचकारीले दुस दिएर वा ओखती खुवाएर गर्न सकिन्छ । यो दिने विशेष विधि हुन्छ विज्ञ मार्फत गराउनु) दिनुपर्दछ । जेठीमधु र देवदार हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेलले अनुवासन वस्ति दिनुपर्दछ । दूध र गँगटोको मासुको रस हाली विधिपूर्वक पकाइएको तेलले उत्तरवस्ति दिनुपर्दछ ।

(ख) चरक संहिता :

वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः सानुवासनाः ॥

वातजन्य वीर्यका रोगमा निरूहवस्ति र अनुवासन वस्ति लाभदायक हुन्छ ।

पित्तावेकारले दूषित शुक्रको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

किञ्चित्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन ।

पित्तविकारले दूषित शुक्र केही पहेँलो, लेस्याइलोपन नहुने, नीलो र पिसाबको बाटोमा पोल्दै निस्कने गर्दछ ।

(ख) चरक संहिता :

सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च । दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम्॥

केही निलो वा पहेँलो, अति तातो र गनाउने वीर्य पित्तविकारले दूषित वीर्य हो । यो जननेन्द्रियलाई दुखाउँदै बाहिर निस्कने गर्दछ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

पित्तवर्णविदनं पित्तेन, ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

पित्तविकारले शुक्र दूषित हुँदा वीर्य पहेँलो-नीलो वर्णको हुन्छ र शरीरमा पित्तविकारजन्य लक्षणहरू देखिन्छन् ।

पित्तावेकारले दूषित शुक्रको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

पैत्तिके काण्डेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्धं मूर्वामधूकप्रतीवापं सर्पिः पानम् । त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः ।
पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकमुद्रपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥

पित्तविकारले शुक्र दूषित हुँदा उखु, गोखुर र गुर्जोको काँढापानीमा मरुई लहरो र जेठीमधु हाली विधिपूर्वक घिउ पकाएर पिउन दिनु पर्दछ । निसोतको धूलो घिउसँग मिसाएर खुवाई दिसा लगाउनु पर्दछ । विदारीकन्द र खमारी हालेर पकाइएको दूधले आस्थापन वस्ति दिनुपर्दछ । जेठीमधु र वनमुगी हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेलले अनुवासन वस्ति र उत्तरवस्ति दिनुपर्दछ ।

(ख) चरक संहिता :

अभयामलकीयं च पैत्ते शस्तं रसायनम् ।

पित्तजन्य वीर्यका रोगमा “अभयामलकीय रसायन” नामक ओखती हितकर हुन्छ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

कफावेकारले दूषित शुक्रको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

मज्जोपसंसृष्टं प्रभूतं विबद्धं चाम्भसि च किञ्चिन्मज्जति श्लेष्मणा ।

कफविकारले दूषित शुक्र मासी मिसिएको, धेरै आउने र पानीमा केही डुब्ने गुणको हुन्छ ।

(ख) चरक संहिता :

श्लेष्मणा बद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ।

कफले गर्दा बाटो अवरुद्ध हुनाले (वा स्रोत रोकिनाले) वीर्य अत्यन्तै च्याट्याट लाग्ने हुन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

श्लेष्मवणविदनं श्लेष्मणा, ।

कफविकारले शुक्र दूषित हुँदा वीर्य (बढी नै) सेतो वर्णको हुन्छ तथा शरीर चिलाउने आदि जस्ता कफविकारजन्य लक्षणहरू देखिन्छन् ।

कफावेकारले दूषित शुक्रको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

श्लैष्मिके पाषाणभेदाश्मन्तकामलकक्वाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिः पानम् ।
मदनफलकषायो वमनम् । दन्तीविडङ्गचूर्णस्तैललीढो विरेकः । राजवृक्षमदनफल-
कषायप्रगाढमास्थापनम् । मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥

कफविकारले शुक्र दूषित भए पाखनभेद, कोइरालो र अमलाको काँढापानीमा पिप्ला र जेठीमधुको धूलो हाली विधिपूर्वक घिउ पकाएर पिउनु पर्दछ । मइनफलको काँढापानी पिएर बान्ता गर्नुपर्दछ । अजयपालको जरा र वायुविडङ्गको धूलो हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेल खुवाएर दिसा लगाउनु पर्दछ । राजवृक्ष र मइनफल हालेर पकाइएको बाक्लो काँढापानीले आस्थापन वस्ति दिनुपर्दछ । जेठीमधु र पिप्ला हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेलले अनुवासन र उत्तरवस्ति दिनुपर्दछ ।

(ख) चरक संहिता :

मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ॥ कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भल्लातकस्य च ।

पिप्लारसायन, आमलकीरसायन, लोहरसायन, त्रिफलारसायन र भल्लातकरसायन : यी ओखतीहरू कफजन्य वीर्यका रोगमा हितकर हुन्छन् ।

क्षत वा घाउले दूषित शुक्रको लक्षण

(क) चरक संहिता :

स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ॥ शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ।

अति धेरै ग्राम्यधर्ममा संलग्न हुनाले, लौरो आदिका चोटले तथा हातहतियारले काट्नाले पनि विशेषगरी रगत मिसिएको वीर्य निस्कने गर्दछ । (यसलाई क्षतजन्य वीर्यदोष भनिन्छ) ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

वायदोषले दूषित शुक्र

(क) काश्यप संहिता :

...शुक्राघाते ...स्वेदः पथ्यतमो नृणाम्॥

शुक्र वा वीर्य बाहिर नआउने रोग (शुक्राघात) मा मानिसलाई स्वेदन गराउनु अती लाभदायक मानिएको छ ।

(ख) चरक संहिता :

वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ॥

कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाऽऽष्टमम् । इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ॥

वीर्यको वेगलाई रोक्नाले वायुद्वारा बाटोमा रोकिएको वीर्य गिर्वायुक्त भई ठूलो कठिनाइले बाहिर निस्कने गर्दछ । यसबेला रोगीलाई दुख्दछ । यो आठौं वीर्य दोष हो । यसरी वेगलेबेगले लक्षणका वीर्यका आठ दोषका बारेमा बताइयो ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

कफावेकार र वातावेकारले दूषित शुक्रको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

ग्रन्थिभूतं वातश्लेष्मभ्याम् ।

वातविकार र कफविकारले दूषित शुक्रमा गिराई हुन्छ ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

कफ र वातविकारले दूषित शुक्रकीटमा गिराई देखिन्छ ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्यां,

कफविकार र वायुविकारले दूषित शुक्र गिराई युक्त हुन्छ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

कफावेकार र वातावेकारले दूषित शुक्रको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

ग्रन्थिरेतसि पाषाणाभिदा पलाशभस्मना वा ॥

गिरवा आउने शुक्र रोगमा पाखनभेद वा पलाँशको भस्म हालेर विधिपूर्वक पकाइएको घिउ पिउनु ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

पलाशभस्माश्मभिदा ग्रन्थ्याभे ... ।

गिरवा आउने शुक्रको रोगमा पलाशको भस्म र पाषाणभेद हाली पकाइएको घिउ खुवाउनु ।

(ग) वङ्गसेन आयुर्वेद :

ग्रन्थिभूते पिबेत्सर्पिश्चित्रकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वान्तविरिक्तञ्च निरूहमनुवासितम् ॥
योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

ग्रन्थिरोगमा अर्थात् कफवातजन्य शुक्रदोषमा चित्तू, उशीर र हिङ्गुको धुलो हाली विधिपूर्वक पकाइएको घिउ पिउनु । स्नेहन, वमन, विरेचन, निरूहवस्ति, अनुवासनवस्ति र उत्तरवस्ति राम्ररी गर्नु ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

ग्रन्थिभूते शटीसिद्धं पालाशे वाऽपि भस्मनि ॥

शुक्रमा गिरवा देखिने रोगमा कचूर वा पलाँशको भस्म वा क्षार हालेर विधिपूर्वक पकाइएको घिउ पियाउनु पर्दछ ।

दिसापेसाब गनाए जसरी गनाउने त्रिदोषले दूषित शुक्ररोगको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेन ॥

त्रिदोषले दूषित शुक्र पिसाब वा दिसा गनाए जसरी गनाउँदछ ।

(ख) सुश्रुत संहिता :

मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति ।

सन्निपातले दूषित वीर्य दिसा वा पिसाब गनाए जसरी गनाउँदछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

दिसापिसाब गनाए जसरी गनाउने त्रिदोषले दूषित शुक्ररोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

मूत्रपुरीषरेतसि वायुनाऽतिविकृते हिङ्गुशीरचित्रकैरथवा
चित्रकवितुन्नकप्रियङ्गुहिङ्गुसमङ्गामृणालसिद्धमेलामोचचूर्णप्रतीवापम् ॥

दिसापिसाब जसरी गनाउने शुक्रको रोगमा (१) हिङ्गु, खसखस र चितू अथवा (२) चितू, भुईँअमला र दर्याँलो अथवा (३) हिङ्गु, मजिठो र कमलका डाँठ हालेर विधिपूर्वक पकाइएको घिउमा अलैची र दालचिनीको धूलो छर्केर पिउनु पर्दछ ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिंहिङ्गुसेव्यादि(भि)साधितम् । पिबेत्..।

मलमूत्र जस्तो शुक्र हुँदा वमन र विरेचन आदि गरी शुद्ध भएपछि हिङ्गु, खसखस र चितू हालेर पकाएको घिउ खुवाउनु ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।

दिसापिसाब गनाउने शुक्ररोगमा चितू, खसखस र हिङ्गु हालेर विधिपूर्वक पकाइएको घिउ खुवाउनु पर्दछ ।

रक्तावेकार र पित्तावेकारले दूषित पीप गनाए जसरी गनाउने शुक्र रोगको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, सुश्रुत संहिता :

पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम् ।

पित्तविकार र कफविकारले दूषित शुक्र पीप गनाए जसरी गनाउँदछ ।

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां ...।

शुक्रकीट रक्त र पित्तको विकारले पीपजस्तो गनाउने हुन्छ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

रक्ताविकारले दूषित शुक्र रोगको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय

रक्तेन कुणपं ...॥

रक्तविकारले शुक्रकीट लाश गनाए जसरी गनाउँदछ ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, सुश्रुत संहिता :

कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन ।

रक्तविकारले (कुणप) शुक्र दूषित हुँदा शुक्र लाश गनाए जसरी गनाउँदछ र कम हुन्छ । (रातो रङको वीर्य हुन्छ र शरीरमा रक्तविकारजन्य लक्षणहरू देखिन्छ) ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

रक्तावेकारले दूषित शुक्र रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

कुणपरेतसि धातकीपुष्पखदिरार्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥३३॥

रक्तविकारले दूषित शुक्र हुँदा धर्यैराको फूल, खयर, अर्जुन (खरी) र दारिम हालेर तयार पारिएको वा असनादि गण हालेर तयार पारिएको घिउ खानु पर्दछ ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

... कुणपे पुनः ॥ धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।

पाययेत् सर्पिरथवा विपक्वमसनादिभिः ॥

लाशको गन्ध आउने शुक्रको रोगमा धर्यैरोको फूल, खयर, दारिम र काउलो हाली विधिपूर्वक पकाइएको घिउ खान दिनु । अथवा असनादि गण हाली पकाइएको घिउ खान दिनु ।

(ग) वङ्गसेन आयुर्वेद :

क्रियाविशेषैर्मतमांस्तथैवोत्तरवस्तिभिः । पाययेत्सरुजं सर्पिर्भिषक्शोणितशोषिणाम् ॥

रक्तविकारजन्य शुक्रदोषमा वमन, विरेचन आदि विशेष क्रिया, उत्तरवस्ति र कूटसँग घिउ खुवाउने जस्ता सबै उपचार गर्नु ।

धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् । कुणपारव्ये पिबेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥

कुणप नामक अर्थात् रक्तविकारजन्य शुक्रदोषमा धर्यैराको फूल, अनार र काउलोको लेदो वा काँढापानी हालेर विधिपूर्वक पकाइएको घिउ पिउनु । अथवा शालसरादिगणका ओखती हाली विधिपूर्वक पकाइएको घिउ पिउनु ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि । धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ॥

पाययेदथवा सर्पिः शालसारादिसाधितम् ।

रक्तविकारजन्य शुक्रविकार हुने पुरुषलाई वैद्यले धर्यैराको फूल, खयरको बोक्रा, अनारको बोक्रा तथा अर्जुन (खरी) को बोक्रा हाली विधिपूर्वक पकाइएको घिउ अथवा शालसरादिगणको धूलो वा काँढापानी हालेर विधिपूर्वक तयार पारिएको घिउ पिउन दिनु ।

वात, पित्त आदि दोषले दूषित शुक्रको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय

कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्वौषधम्...।

वात, पित्त आदि दोषले दूषित भएको शुक्रलाई ती ती दोष नाशगर्ने विधिले उपचार गर्नु ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

दूषित शुक्रको समाष्टेगत उपचार

(क) अग्निपुराण :

गिरिमृच्चन्दनं लाक्षा मालती कलिका तथा । संयोज्या या कृता वर्त्तिः क्षतशुक्रहरी तु सा ॥

गेरु, रक्तचन्दन, लाहा र चमेलीको कोपिला मिसाई पिँधेर गोली (ससाना डल्ला) बनाई खाने गर्नाले उरक्षत रोग र शुक्रसम्बन्धी रोग ठिक हुन्छ ।

(ख) चरक संहिता :

वाजीकरणयोगैस्तैरुपयोगसुखैर्हितैः । रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥
दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत्समुपाचरेत् ।

जब वीर्य दूषित हुन्छ तब जुन विधि अपनाउनाले निरोगिता दिन्छ वाजीकरण अध्यायमा बताइएका ती विधिले, रक्त-पित्त विकार नाशगर्ने ओखतीले तथा स्त्री-जननेन्द्रियमा हुने रोगको उपचारले दूषित वीर्यको उपचार गर्नुपर्दछ ।

घृतं च जीवनीयं च्यवनप्राश एव च ॥ गिरिजस्य प्रयोगाश्च रेतोदोषानपोहति ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

जीवनीय घृत नामक ओखती, च्यवनप्राश र सिलाजितको प्रयोग गर्नाले वीर्यसम्बन्धी रोग नाश हुन्छ ।

यदन्यधातुसंसृष्टं शुक्रं तद्वीक्ष्य युक्तितः ॥ यथादोषं प्रयुञ्जीत दोषधातुभिषग्जितम् ।

वीर्यलाई अरु धातुसँग मिसिएको थाहा पाउँदा वात आदि दोष अनुसार त्यो दोषको तथा त्यत्तिकै बहने धातुको उपचार गर्नु ।

सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ॥

प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु बस्तिकर्म विशेषतः । इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ॥

शुक्रसम्बन्धी रोगमा घिउ, दूध, मासुको रस, मासी चामल, जौ, गहुँ र सठिया धानको चामल खानु हितकर हुन्छ । यसका साथैवस्तिकर्म गर्नु विशेष हितकर हुन्छ ।

(ग) वङ्गसेन आयुर्वेद :

तेष्वाद्याञ्शुक्रदोषांस्तान् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥

अनेक थरी ती शुक्रदोषमध्ये पहिले रक्तजन्य शुक्रदोष आदि शुक्रदोषलाई स्नेहन र स्वेदन आदि

उपचार गरां जिह्नु ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

भवन्ति चात्र-

तेष्वाद्या शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरवस्तिभिः ॥

भनिएको छ कि-यीमध्ये वातविकार, पित्तविकार र कफविकारले हुने शुक्रविकारमा स्नेहन र स्वेदन मार्फत तथा वमन, विरेचन, निरूहण, अनुवासन र उत्तरवस्तिद्वारा एवं विशेष उपचारले अनि रसायन ओखतीले तथा उत्तरवस्तिका माध्यमले उपचार गर्नुपर्दछ ।

स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरूढमनुवासितम् ॥ योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

शुक्र विकार हुने पुरुषलाई पहिले स्नेहन, वमन, विरेचन, निरूहण, अनुवासन आदि गरी दोष कम भएपछि उत्तरवस्तिको विधिपूर्वक प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

उपचार गर्ने सांकेने र नसांकेने दूषित शुक्र

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय, वङ्गसेन आयुर्वेद :

कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।

(उपरोक्त रोगमध्ये) लाश गनाए जसरी गनाउने, गिरवा आउने, पीपजस्तो र कमजोर एवं पातलो शुक्र-दोषको उपचार गर्न निकै कठिन हुन्छ तर उपचार हुन्छ । तर मलमूत्र मिसिएर आउने शुक्रको रोग सन्निपातजन्य (कफ, वात र पित्त बिग्रेर) रोग भएका कारण उपचार गर्न अत्यन्तै कठिन हुन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता :

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ॥ (यन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात्)

सात थरी नपुंसकतामध्येमा सहज (प्राकृतिक) नपुंसकता र नसा छिनेर हुने नपुंसकताको उपचार प्रायः असम्भव हुन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

तेषुकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणरेतसः कृच्छसाध्याः, मूत्रपुरीषरेतसस्त्वसाध्या इति ॥

यसरी दूषित हुने रोगहरूमध्ये कुणप (रक्तविकारले दूषित), ग्रन्थि (गिरवा मिसिएर आउने), पूति पूय (गनाउने र फोहोरयुक्त) र क्षीणवीर्य (पातलो वीर्य) को उपचार कठिनतापूर्वक हुन्छ । दिसा, पिसाब मिसिने वीर्य रोग निको हुँदैन । बाँकी वात, पित्त, कफ र रक्तविकारले हुने रोगको भने सजिलै उपचार गर्न सकिन्छ ।

क्षीण शुक्ररोगको लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

क्षीणं वातपित्ताभ्याम् ।

वातविकार र पित्तविकारले दूषित शुक्र पातलो हुन्छ ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

...क्षीणं मारुतपित्ततः ॥

वात-पित्तको विकारले वीर्य कमजोर र पातलो हुन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्यां ।

पित्तविकार र वायुविकारले दूषित वीर्य पातलो हुन्छ । यसका लक्षण पहिले नै बताइयो ।

क्षीण शुक्ररोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

...क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥

शुक्र कम वा पातलो हुँदा शुक्रवर्धक उपचार गर्नु ।

(ख) सुश्रुत संहिता :

प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि ॥

क्षीणवीर्य हुँदा दोषादिविज्ञानीय अध्यायमा बताइएको स्वयोनिवर्धक ओखतीको प्रयोग र क्षीणबलीय नामक अध्यायमा बताइएको विधि प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शरीरमा शुक्र धातु कम हुँदाका लक्षण

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

श्रमदौर्बल्यास्यशोषतिमिरदर्शनाङ्गमर्दपाण्डुतासदनक्लैब्यमुष्कतोदमेद्वधूमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरत्तनिषेकेण वा शुक्रम्॥

पुरुषको शरीरमा शुक्र धातु कम भयो भने थकाइ लाग्ने, दुर्बलता, मुख सुक्ने, आँखा अगिल्टिर अन्धकार देखिने, आङ दुख्ने, शरीर पाण्डु (सेतो) रङको हुने, जाँगर हराउने, नपुंसकता, अण्डकोष दुख्ने, जननेन्द्रियमा धुवौँ आउने जसरी पोल्ने, ढिलो गरेर शुक्र बाहिर निस्कने अथवा रगत मिसिएको शुक्र आउने जस्ता लक्षणहरू देखिन्छन् ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा । तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेद्वं धूमायतीव च ॥

शरीरमा शुक्र धातु कम भएपछि ग्राम्यधर्ममा ढिलो शुक्र निस्कन्छ अथवा शुक्र निस्कनु पर्नेमा रगत निस्कन थाल्दछ । अण्डकोष सहन नसक्ने गरी दुख्दछ र पुरुष जननेन्द्रियबाट धुवौँ जस्तो पदार्थ निस्कन थाल्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शरीरमा शुक्र धातु बढी हुँदाको समस्या

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

अतिस्त्रीकामताशुक्राश्मरीसम्भवाभ्यां शुक्राधिक्यम् ।

शरीरमा शुक्र धातु बढी भयो भने पुरुषमा अति स्त्री-कामुकता हुन्छ । शुक्राश्मरी भई शरीरलाई पीडा दिन्छ ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥

विविध कारणले बढेको शुक्र धातुले रतिको तिब्र चाहना गराउँदछ र यही धातुका कारण हुने पत्थरी “शुक्राश्मरी” हुने गर्दछ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शुक्रको महत्व र रक्षा

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारसारदपि सारभूतम् ।
जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः सन्ततिरप्युदारा ॥८४॥

शरीरको उत्कृष्ट तेज भनेको शुक्र हो । शुक्र नै आहारको सारको पनि सार हो । संयमित भएर यो शुक्रलाई रक्षा गर्नुपर्दछ । यसको रक्षा गर्नाले नै शरीर उत्कृष्ट हुन्छ र उत्तम सन्तान प्राप्त हुन्छ ।

॥ समाप्त ॥

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा